

УДК 37.013.42:376-058.68

Алла КОЛЕСНИК

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології
Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського,
м. Одеса, Україна
e-mail: kolesnik_alla@i.ua*

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА ВАЖКОВИХОВУВАНОСТІ ДІТЕЙ

Важковиховувана дитина – це дитина, у виховній роботі з якою педагоги відчувають певні труднощі, викликані тим, що така дитина несприйнятлива до традиційних педагогічних впливів внаслідок різних причин і характеризується відхиленнями в поведінці, психіці та особистісному розвитку взагалі, що зумовлює потребу в спеціальному корекційно-виховному впливі. Коли говорять науковці про важковиховуваних дітей, звичайно мають на увазі педагогічні труднощі. При цьому найчастіше береться за основу одна сторона явища – труднощі роботи із цими дітьми й не розглядається друга – труднощі життя цих дітей, труднощі їхніх взаємин з батьками, однолітками, педагогами.

Ключові слова: важковиховувана дитина, педагогічна занедбаність, обдарованість, гіперактивність, девіантна поведінка, конфліктні ситуації, загальноприйняті норми, соціально негативні настанови, макро- та мікросередовища, корекційно-виховний вплив.

Зростаюча кількість відхилень поведінки у сучасному дитячому середовищі свідчить про актуальність проблеми важковиховуваності дітей. Сучасна ж психолого-педагогічна наука характеризується значною різноманітністю думок щодо змісту поняття «важковиховувана дитина». Воно, на думку різних вчених, охоплює різні категорії дітей: це діти з яскраво вираженою обдарованістю, і діти з незначними психологічними або фізичними вадами. Частина таких дітей дослідники характеризують як дітей з девіантною поведінкою.

В. О. Сухомлинський стверджував, що для педагога «важковиховувана» дитина – це знедолена, нещасна дитина, яка втратила здатність виховуватися. Педагог-класик зазначав, що в людини з дитинства слід виховувати здатність до сприйняття волі батьків і педагогів, і тоді вона є внутрішньо підготовленою до педагогічного впливу. Така здатність адекватно засвоювати моральні вимоги називається здатністю виховуватися, або здатністю піддаватися виховним впливам. На думку В. О. Сухомлинського, «здатність виховуватися – це «чуйність душі, чуйність серця вихованця до найпрозорішого відтінку слова вихователя, до його погляду, жестів, посмішки, замисленості і мовчання... Нездатна виховуватися людина є глухою до найтоншого і, насправді, єдиного інструменту нашого – слова. Але абсолютно нездатних виховуватися немає. Є діти, які легко піддаються вихованню, а є ті, які несприйнятливі до нього» [7, 8]. Отже, В. О. Сухомлинський вважав, що «важковиховувані» діти – це діти, які через неправильне виховання стали несприйнятливі до нього.

У «Психологічному словнику» С. С. Степанова поняття «важковиховувана дитина» визначається так: «Діти найменш схильні виконувати педагогічні вказівки і виявляють граничну несприйнятливості до традиційних педагогічних впливів... Важкими звичайно називають тих дітей, чия поведінка різко відхиляється від загальноприйнятих норм і перешкоджає повноцінному вихованню» [5, 140].

М. І. Дяченко, М. А. Кандибович поняття «важковиховуваність» визначають так: «...відхилення в поведінці і психіці дитини, що потребує посиленої уваги з боку педагогів, індивідуалізації засобів впливу для їх подолання. Прикладом таких відхилень можуть бути: занижені адаптивні здібності, неадекватність самооцінки, недостатній розвиток для даного віку мотиваційно-вольової сфери і пізнавальних процесів» [2, 293]. Причинами таких відхилень автори вважають негативний вплив оточення, помилки в сімейному вихованні, а також наявність незначних вроджених біологічних дефектів нервової системи.

На сучасному етапі розвитку психолого-педагогічної думки вчені та практики до групи «важких» і далі відносять дітей різних категорій. Це і діти з яскраво вираженими здібностями, яких звичайно називають обдарованими; і діти, які мають певні проблеми особистісного розвитку. Гіперактивну дитину теж можна вважати «важкою». Обдаровані діти мають проблеми емоційного і фізичного розвитку. Для них є характерною і проблема саморегуляції, коли, займаючи позицію «трудоголиків» в одній сфері діяльності,

вони не можуть себе змусити працювати з тим, що їм дається нелегко або є нецікавим і, як наслідок, часто такі діти бувають неуспішними в навчанні. Це зумовлює ситуацію певної дезадаптації обдарованої дитини, що часом цілком виправдовує зарахування даної групи обдарованих дітей до групи підвищеного ризику.

Проблему обдарованих дітей, які потрапили до категорії «важких», висвітлює психолог В. Г. Степанов: «Останніми роками в педагогічній літературі обговорюється питання про те, чи можна відносити обдарованих дітей до «важковиховуваних». Підставою для такої постановки питання є твердження, що обдаровані діти і дорослі мають важкий характер і з ними важко спілкуватися. За приклад наводять долі кінозірок, відомих музикантів, художників і т.ін. Ці факти мають місце. Але це те, що знаходиться на поверхні. Невідомо, наскільки масові спостереження за цим стоять» [6, 130].

В обдарованих дітей нерідко виникають труднощі і з батьками. Так, В. Г. Степанов зазначає: «Одних батьків дратує підвищена пізнавальна активність дитини, її наміри все розбирати і досліджувати, ставити багато різноманітних запитань... Інших батьків не влаштовує зосередженість своєї обдарованої дитини на читанні... Треті, навпаки, занадто балують школяра, звільняючи його від будь-яких обов'язків удома, захвалюють і підносять на незаслужену висоту...» [6, 132]. Таким чином, причиною важковиховуваності дитини є не сама обдарованість, а негативний вплив того середовища, у якому вона перебуває. Наступне, на чому автор акцентує увагу, це труднощі, що викликані певними особливостями особистості, самооцінкою і оцінкою оточуючих, вихованням і самовихованням обдарованих дітей: «Так, багато здібних дітей мають підвищену чутливість. У складних ситуаціях це може зумовити появу і закріплення в них недовірливості, а завдяки багатій уяві – і дитячих страхів» [6, 132].

Т. Шитова вивчає іншу категорію дітей, які входять до групи важковиховуваних. Вона зазначає, що іноді батьки скаржаться на некерованість своїх дітей. Якщо це просто своєвільна дитина, то нею керувати не так уже й важко, але якщо це гіперактивна дитина, то тут виховання важко сприйматиметься через те, що вона навіть у разі щирого бажання стриматися не зможе цього зробити. У її поведінці відсутній злий намір, дитина просто не володіє собою. Т. Шитова зазначає: «Зате нею володіють! Володіють суперечністю в бажаннях, несвідомі захоплення, хаос, тривога, страх, агресія. Ця дитина нагадує гілку, яку відносять у вир пристрастей. Тобто попри всю свою

зовнішню активність така дитина є зовсім безініціативною. Куди її занесе – туди і понесеться... На відміну від своєвільних дітей, які вміють маніпулювати рідними, некерована дитина не переслідує певних цілей. Вона часто здійснює небезпечні вчинки (наприклад, хапає гострі предмети, вибігає на проїжджу частину дороги). Але робить це внаслідок того, що не здатна прогнозувати, а не тому, що шукає пригод чи хоче поласкотати вам нерви...» [9, 41].

А. Й. Капська до групи важковиховуваних дітей відносить дітей з незначними фізичними вадами (дефект мовлення, зовнішня непривабливість і т.ін.). Однак, на думку дослідниці, «важковиховуваними вони стають внаслідок негативних міжособистісних взаємин у дитячому колективі та з дорослими». Розвиваючи думку А. Й. Капська визначає: «...вивчення генези особистості важких дітей показує наявність у їх біографії різних аномалій, пов'язаних як зі спадковими, так і з набутими факторами...» [4,133]. На думку вченої, спадкові фактори можуть слугувати провідною передумовою, пусковим моментом негативного розвитку особистості. Безумовно, що цей розвиток значною мірою залежить від того, у які соціальні умови потрапить дитина – сприятливі чи несприятливі. Таким чином, дослідник зазначає, що для виявлення причин негативної поведінки важковиховуваних дітей потрібно докладно проаналізувати соціальні умови їх життя. «Адже дитина – це створіння не лише біологічне, але значною мірою соціальне», – наголошує вчений.

Н. Ю. Максимова розглядає два типи важковиховуваних дітей. Перший тип – педагогічна занедбані в наслідок виховання за типом гіпоопіки. Цей тип важковиховуваності легко розпізнати вже за зовнішнім виглядом дітей: занедбані, неохайно одягнуті, вони відразу справляють враження дітей, яким батьки приділяють мало уваги. Особливо помітні зовнішні прояви в дітей молодшого шкільного віку. Як правило, це діти з неблагополучних або неповних сімей, де основним фактором виховання править негативний життєвий досвід [4,23]. Особистісні особливості дітей, які належать до типу педагогічно занедбаних, відрізняються саме несформованістю, незрілістю. Але значних відхилень, які б спричинили негативні новоутворення в структурі особистості не спостерігається, їх негативна поведінка поки що є реактивною: вони здатні усвідомлювати свої проблеми і часто навіть самостійно прагнуть змінити себе, підсвідомо відшукуючи зовнішні стимули і форми організації своєї поведінки. Другий тип дітей із соціально дезадаптивною поведінкою чинить опір педагогічним впливам через

порушення вищої нервової діяльності. Це перш за все діти, яким властиві відхилення в емоційних і вольових процесах, аномалії в розвитку характеру (акцентуації характеру, що за повної збереженості інтелекту зумовлює значні труднощі в спілкуванні, діяльності). Поведінка таких дітей звичайно не пов'язана з психологічною симптоматикою, вони потрапляють на медичне обстеження через дивуючу педагогів негативну поведінку.

Провідними причинами формування важковихованості, на думку В. В. Бойко, є негативні впливи макро- та мікросередовища. *Макросередовище* – сукупність соціальних інститутів, що впливають на формування особистості, таких, як сім'я, навчально-виховні заклади, економіка, виробництво, засоби масової інформації, норми, соціальні стереотипи поведінки, які висувають нормативні вимоги до індивіда, але не створюють для нього відповідних умов, збільшують вірогідність появи дітей з девіантною поведінкою. Інакше кажучи, на макрорівні соціальних відносин формується уявлення про ідеального члена суспільства, про те, якою повинна бути людина у певний період свого розвитку. Так створюється сама проблема: конкретна особистість «підводиться» до існуючих еталонів і оцінюється як така, яка може бути прийнятною чи непринятною, а отже, потребує або не потребує педагогічного впливу [1,58].

О. П. Чабан підтримує точку зору В. В. Бойко щодо визначення головними причинами формування важковихованості впливу макро- та мікросередовища. Дослідниця розвиває думку про те, що «хвороби», джерелом яких є, відсутність цінностей, називаються по-різному. Це і «втрата радощів життя», і «моральний розпад», і апатія, аморальність, безнадійність, цинізм тощо. Ці хвороби охоплюють усі сфери нашого життя. За таких умов нелегко вберегти дитину від важковихованості, адже сприйняття світу дитиною, її думки та бажання значною мірою визначаються впливом на неї середовища, у якому вона перебуває. Отже, захищені батьківською любов'ю та увагою діти мають більші шанси протидіяти впливу згубного середовища, що покинуті напризволяще. Таким чином, причиною важковихованості, крім макросередовища, авторка вважає вплив мікросередовища, а саме: недостатню любов та увагу батьків до своїх дітей. «Як все живе на Землі зігрівається сонцем, так душа людини, а тим більш дитини зігрівається любов'ю», – зазначає вона [8].

Отже, досліджуючи причини формування важковихованості, вважаємо доцільним розглянути такі чинники: негативний вплив макро- та мікросередовища; помилки сімейного виховання; недоліки виховання в закладах освіти. Узагальню-

ючи погляди різних науковців, визначимо найбільш загальні класифікації груп факторів формування важковихованості, серед яких: мікро- та макросередовище (В. В. Бойко, О. П. Чабан); біологічні та соціальні чинники (Т. Титаренко); психолого-біологічні передумови та чинники соціального плану (А. Й. Капська). Важковихованість особистості дитини є і наслідком неправильної навчально-виховної роботи. У результаті порушуються зв'язки особистості із середовищем, відносини з навколишніми здобувають конфліктний характер, поводження починає усе більше відхилятися від загальноприйнятих норм, і дитина стає важковихованою.

Аналіз соціально-педагогічних, та психологічних досліджень дає можливість дійти висновку, що «важковиховувана дитина» – це дитина, у виховній роботі з якою вихователі відчують певні труднощі, викликані тим, що така дитина несприйнятлива до традиційних педагогічних впливів внаслідок різних причин і характеризується відхиленнями в поведінці, психіці та особистісному розвитку взагалі, що зумовлює потребу в спеціальному корекційно-виховному впливі. Коли говорять про важковиховуваних дітей, звичайно мають на увазі педагогічні труднощі. При цьому найчастіше береться за основу одна сторона явища – труднощі роботи із цими дітьми й не розглядається друга – труднощі життя цих дітей, труднощі їхніх взаємин з батьками, однолітками, педагогами. Важкі діти часто не стільки не хочуть, скільки не можуть добре вчитися й поводитися належним чином. Склад важких дітей далеко неоднорідний, і причини цих труднощів неоднакові. Труднощі дітей обумовлюються трьома основними факторами: педагогічною занедбаністю; соціальною занедбаністю; відхиленнями в стані здоров'я. В одних випадках педагогічні труднощі є наслідком переваги одного із цих факторів, в інших – їхнього сполучення, комплексу. У тих випадках, коли ці труднощі перебороти не можливо, з'являється важковиховувана дитина. У розряд «складних» попадають педагогічно й соціально запущені діти, до яких педагог не зумів знайти правильного підходу. Таким чином, важковиховувані діти – це діти, які постійно залучають до себе увагу дорослих і доставляють їм найбільше занепокоєння, своїм поводженням ці вихованці заважають проведенню занять, дезорганізують весь навчально-виховний процес. У силу цього між ними й педагогами нерідко виникає конфлікт. Виникають конфліктні ситуації у процесі взаємодії педагогів із упертими, неслухняними дітьми. Насамперед треба з'ясувати причини подібного небажаного поводження. Найпоширенішою

причиною недисциплінованості в дітей є надлишок енергії й невміння раціонально виявити свою ініціативу, тому важливо сформувані в них інтерес до суспільно корисної діяльності, розумно направляти прояв їхньої активності. У цих ситуаціях вихователь повинен діяти твердо, бути вимогливим, але одночасно доброзичливим і тактовним. Для остаточного усунення конфліктів із важ-

ковиховуваними дітьми треба знати причини, що викликають цей недолік. Основний шлях профілактики причин важковиховуваності: врахування потреб і інтересів дитини, організація правильного режиму навчання й відпочинку, нормальні взаємини в родині й освітній установі, розумна вимогливість, включення в колективну діяльність однокласників і т.ін.

Список використаних джерел

1. Бойко В. В. Трудные характеры подростков: развитие, выявление, помощь : [учебное пособие] / В. В. Бойко. – СПб.: Союз, 2002. – 160 с.
2. Дьяченко М. И. Краткий психологический словарь : личность, образование, самообразование, профессия / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск: Хэлтон, 1998. – 399 с.
3. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю : [навчально-методичний посібник]. – К. : УДЦССМ, 2001. – 220 с.
4. Максимова Н. Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами : [методичні рекомендації] – К. : ІЗМН, 1997. – 158 с.
5. Психологический словарь для родителей / [авт.-сост. С. С. Степанов]. – М. : Академия, 1996. – 152 с.
6. Степанов В. Г. Психология трудных школьников: [учебное пособие для студентов высш. учебн. заведений] / В. Г. Степанов. – М. : Академия, 1996. – 152 с.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. — Т. 1 : Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. – 1976. – 654 с.
8. Чабан О. У пошуках вирішення проблеми «важких дітей» / О. Чабан // Рідна школа. – 2003. – № 4. – С. 19-21.
9. Шитова Т. Неуправляемый ребенок / Т. Шитова // Воспитание школьников. – 2002. – № 10. – С. 41-42.

References

1. Bojko V. V. Trudnyec haraktery podrostkov: razvitie, vyjavlenie, pomoshh: [uchebnoeposobie] / V.V. Bojko —Spb.: Sojuz, 2002. — 160 s.
2. D'jachenko M. I. Kratkij psihologicheskij slovar': lichnost, obrazovanie, professija / M. I. D'jachenko , L. A. Kandybovich. – Minsk : Xzltion, 1998.– 399 s.
3. Kaps'ka A. J. Social'na robota: dejaki aspekty roboty social'na robota: dejaki aspekty z dit'my ta moloddyu : [navchal'no – metodichnij posibnik]. – K. : UDCCM, 2001. – 220 s.
4. Macsymova N. J. Vyhovna robota zsocial'no dezadaptovanymy shcol'yaramy : [metodychni rekomendaciji] – K. : IZMN, 1997.– 158 s.
5. Psihologicheskij slovar' dlya roditelej / [avt. – sost. S.S. Stepanov]. – M. : Akademija, 1996. – 152 s.
6. Stepanov V.G. Psihologija trudnyh shcol'nikov: [uchebnoe posobie dlya studentov vyssh yhuchebnyh zavedenij] / V.G. Stepanov. – M.:Akademija, 1996. – 152 s.
7. Suhomlynskyj V. O. Vybrani tvory : v 5 t. – K. : Rad. shkola, 1976. — T. 1: Problemy vyhovannia vsebichno rozvynenosti osobystosti. – 1976. – 654 s.
8. Chaban O. U poshucah vyrishenny aproblemny «vazhkyh ditej» / O. Chaban // Ridnashkola. – 2003.– № 4.– S. 19 –21.
9. Shytova T. Neupravlyaemyj rebyonok / T. Shytova // Vospitanie shkol'nikov. – 2002. – № 10. – S. 41– 42.

Колесник А. Г. Социально-педагогическая проблема трудновоспитуемости детей

Трудновоспитуемость социально-педагогического происхождения вытекает из условий педагогически негативной или асоциальной среды, которая образует социально негативные установки, которые проявляются в неорганизованности, недисциплинированности, в асоциальных действиях детей. Трудновоспитуемость личности ребенка – это следствие неправильной учебно-воспитательной работы, в результате которой разрушаются связи личности со средой, отношения с окружающими приобретают конфликтный характер, поведение начинает все больше отклоняться от общепринятых норм и ребенок становится трудновоспитуемым.

Ключевые слова: трудновоспитуемый ребенок, педагогическая запущенность, одаренность, гиперактивность, девиантное поведение, конфликтные ситуации, общепринятые нормы, социально негативные установки, макро- и микросреды, коррекционно-воспитательное воздействие.

Kolesnik A. G. Socio-pedagogical problem of raising difficult children

Difficult social and pedagogical occurrence is based from the conditions of the pedagogically unacceptable and asocial environment, which creates negative prerequisites that manifest themselves in the lack of organization and asocial activities of children. The child's personality's difficulty of reproducibility is the result of improperly vocal educational work, as a result of which the individual's relations with the environment are broken, relations with the outside become more uneasy, behavior begins to move away from the generally accepted norms and the child becomes difficult to learn.

Key words: difficult children, pedagogical neglect, giftedness, hyperactivity, deviant behavior, conflict situations, generally accepted norms, socially negative attitudes, macro- and microenvironment, correctional and educational impact.